

О. Л. Заверющенко

Національний аерокосмічний університет імені М. С. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

Українські весільні номінації молодих з семантикою вищості влади

Заверющенко О. Л. Українські весільні номінації молодих з семантикою вищості влади. У статті досліджуються українські весільні номінації молодих з семантикою вищості влади, які займають одне з провідних місць у лінгвопросторі українського весілля. На матеріалі фольклорних записів, діалектних словників простежується походження названих номенів, установлюються роль і місце таких номінацій у концептосфері українського весілля, з'ясовується зв'язок зазначених термінів з весільними образами, наділеними аграрною, зооморфною та космогонічною символікою, образами інших учасників весілля.

Ключові слова: весільна номінація, семантика вищості влади, князь, княгиня.

Заверющенко О. Л. Украинские свадебные номинации молодых с семантикой превосходства власти. В статье исследуются украинские свадебные номинации молодых с семантикой превосходства власти, которые занимают одно из значительных мест в лингвопространстве украинской свадьбы. На материале фольклорных записей, диалектных словарей прослеживается происхождение названных номенов, устанавливаются роль и место таких номинаций в концептосфере украинской свадьбы, выясняется связь указанных терминов со свадебными образами, наделенными аграрной, зооморфной и космогонической символикой, образами других участников свадьбы.

Ключевые слова: свадебная номинация, семантика превосходства власти, князь, княгиня.

Zaverushchenko O. L. Ukrainian wedding nominations of the newly-weds with the semantics of superiority of power. The article investigates Ukrainian wedding nominations of the newly-weds with the semantics of superiority of power, which fill one of the most considerable places in the linguospace of the Ukrainian wedding. From the materials of folklore records, dialect dictionaries there can be seen the origin of the named nomens, established the role and place of such nominations in the sphere of concepts of the Ukrainian wedding, there comes out the connection between those terms and wedding images, that are endowed with agrarian, zoomorphous and cosmogonic symbolism, other wedding participants' images.

Key words: wedding nomination, the semantics of superiority of power, prince, princess.

Останнім часом у вітчизняних і зарубіжних дослідників зростає інтерес до вивчення українського весільного дійства, символів, концептів та образів, що його наповнюють (Т. Бернштам, В. Борисенко, Хв. Вовк, Е. Гаврилюк, Б. Грінченко, М. Грушевський, О. Гура, Н. Здоровега, О. Левицький, П. Литвинова-Бартош, Й. Лозинський, А. Малинка, Г. Москальчук, А. Плотникова, О. Потебня, П. Романюк, М. Сумцов, С. Творун та інші). Зокрема науковці звертають свої погляди на дослідження назв весільних реалій, обрядовості, етапів весільного дійства. До уваги мовознавців потрапили також номінації учасників весілля (А. Байбуурин та Г. Левінтон, О. Гура, І. Магрицька). Однак такі весільні терміни на позначення молодих, як *князь*, *княгиня*, *король*, *королівна*, *цар*, *царівна* та ін., потребують подальшого вивчення для встановлення повної мозаїки українського весільного дійства.

Мета нашої статті полягає в дослідженні українських весільних номінацій молодих з семантикою вищості влади в контексті фольклорних записів, діалектних словників. Завданнями розвідки є: 1) простеження походження названих номенів; 2) встановлення ролі й місця таких номінацій у лінгвопросторі українського весілля; 3) з'ясування зв'язку названих термінів з іншими весільними образами.

Номінації молодих займають одне з провідних місць у лінгвопросторі українського весілля. Ці образи наскрізно проходять крізь усі етапи

весільного дійства, групуючи навколо себе (часто парно) образи інших учасників (*батько й мати* молодої та молодого, *сват*, *староста*, *дружко* (*дружба*), *боярин*, *свашка*, *світилка*, *дружка* тощо). Не викликає сумніву глибокий культурний підтекст кожного з них.

При всій диференціації термінів на позначення головних учасників весілля номен *молодий* і *молода* переважають в українських говірках на різних етапах весільного дійства. На сучасному етапі функціонування української весільної термінології ці назви практично витіснили інші номінації. Весільний термін *молодий* походить з друс. короткої форми прикметника *молодъ* – «молодий» ← псл. **moldъ* – «м'який, ніжний» ← інд.-є. **mol-/ mel-* – «м'яти, розтирати, робити м'яким, ніжним» [13:238].

Паралельно з названим вище номеном уживається термін *жених*. Це «той, який бажає брати жінкою (наречену)» походить з псл. **zenixъ* ← інд.-є. **genis-o* ← інд.-є. **gen* – «народжувати» [13:129]. *Жених* від *жона* «дружина; жінка», що виводять з псл. *žena* (← **genā*), яке споріднене з прус. *genno* «жінка», гот. *qinō* «жінка», *gēns* «дружина», двн. *quena* «жінка»..., англ. *queen* «королева», дангл. *swēn* «жінка», дінд. *jāni-* «жінка», *gnā* «богиня» [2:2:206]. Від *жених* утворено харк. термін *посватаний жених*: «... а молодого не треба було вибирати, бо Василь, її посватаний жених, був тутечки» [5:108].

Більш пізніми весільними номенами видаються терміни *наречений*, *наречена*. *Наречений* є

результатом «... переосмислення давнього дієприкметника *наречений* «названий» від дієслова *наректи* «назвати» [2:4:42]. Походження весільних термінів *князь*, *княгиня* пов'язане з двн. *kuuning* – «ватажок роду, племені», а пізніше «вождь військової дружини», що утворено за допомогою суф. *ing* від *kuni* – «рід» (у німецькій мові *könig* – «король»). Слово *kuuning* зазнало змін на слов'янському ґрунті (**kъnęgъ* → *kъnagъ*), від нього утворилося *kъnagynia* → *княгиня* – «жінка князя» [13:180]. «Князь – ...псл. *kъnędzъ* (<**kъnęgъ*); запозичення з прагерманської мови; пгерм. *kuuningaz* «король» (пор. гот. *kuniggs*, двн. *kuuning* «т. с.»), утворене від *kuni* «рід», спорідненого з дінд. *jánati* «народжує», гр. *γένος* «рід», лат. *genus* «т. с.», псл. *zęty*, укр. *зять* [2:2:475].

У сучасній українській мові *князь* – 1. Голова роду, племені або союзу племен, що звичайно стояв на чолі військової дружини, а з розвитком феодалізму – вождь війська та правитель князівства. 2. У деяких країнах... спадкований або дарований царем (королем) титул; носій цього титулу. 3. Наречений, молодий [10:1:851]. Князь у наших предків позначав, у першу чергу, мудру, сильну, сміливу людину, що, природно, могла стати на чолі військового походу, а пізніше князівства, княгиня – правительку князівства або жінку князя.

Як похідне від номінації *князь* зустрічаємо схслоб. *кн'аз'увати* – «бути молодим на весіллі» [7:70], у весільній пісні *княжити* з тим же значенням: «*Буду ж бо я в суботоньку княжити, Будут мні бояри служити...*» [11:210]. У сучасній українській мові *княжити*, *князювати* – «правити князівством» [10:1:850–851]. На Харківщині випікали до весілля *княжецький коровай*: «*На столі перед молодими стояло гільце, під ним два короваї: простий і княжецький, який віддавали молодим, коли вже їхали до молодого*» [9:17], *княжецький калач*: «*Для молодої готували 2 хлібини: калач з діркою посередині і великий княжецький калач – круглий, птичечками манюнькими вкрашений, із грішми: гроші закладали в тряпичку і вкладали в тісто*» [12:50].

В українських весільних піснях наречений також *король*: «*Ой журилася молода Марисенька У свого батенька: – Що ж я не маю короля Івасенька, Не маю ж я з ким рутяного вінка вити, Немаю ж я з ким в танонько піти*» [11:181], а наречена – *королювна*: «*– Чого так, синоньку, сильно плачеш? – Як мні не плакати, коли беру королювну, Та не свою ровну*» [11:219]. *Король* – псл. **korljъ*, що виникло на основі власного імені володаря франків Карла Великого, двн. *Karl* [2:3:39].

Видається природним, що звичай іменувати нареченою княгинею має аграрно-міфологічні витоки. У Західному Поліссі, завершуючи обжинки, селяни здійснювали ритуали, пов'язані із задобрюванням вищих сил, які сприяли врожаю, плідності землі. Наші предки обирали найвродливішу, цнотливу дівчину, котру називали княгинею, й найкращого юнака, щоб вони несли з поля дідуха [6:129]. Образ жита, з якого виготовляли вінок, має не тільки аграрну символіку, але й символіку плодючості та

багатства, він є наскрізним для всіх етапів весілля. У весільній обрядовості образи князя й княгині часто поєднуються з хлібними образами. Так, на Чернігівщині другого весільного дня, коли ділять коровай, кожний гість викликається до короваю словами: «*Наш князь і маладає княгиня Просеть цей хліб прийнять, А їм шо-нібуть подаравать*» [4:55].

Звертає на себе увагу весільна номінація *княжатко* як похідна від *княжа* – син князя, що утворилася шляхом приєднання демінутивних суф. -*at*, -*k*. Поширеною є думка про те, що «весілля... фіксує увагу на процесі набуття нареченим і нареченою нового статусу, переходу з групи «молодших» (хлопців, дівчат) до групи старших, одружених (мужиків і баб, чи в більш старій термінології чоловіків і жінок, тобто власне «чоловіків» і «жінок»)». Перехід нареченого й нареченої на вищий ранг «вікової» ієрархії може кодуватися через позначення вищого рангу іншої ієрархії – державної, станової» [1:63–64]. Прийнято вважати, що опозиція «старший – молодший» має подвійний характер. Як уважають В. Іванов і В. Топоров, «існують два варіанти цієї опозиції: «головний – неголовний» і «предки – нащадки», які можуть бути інтерпретовані в кількох різних планах... по-перше, віковий (що розуміють не тільки у вужчому смислі як вікові відношення, а й у ширшому смислі як зв'язок з різними віковими циклами), по-друге, соціальний (стосунки, які визначають ієрархію в колективі)» [за цитатою 1:64].

На нашу думку, уживання весільного терміна *княжатко* в контексті обрядової пісні, яку співають під час виїзду молодого з дружиною до молодої («*В новім городі Купалися два бобрі, Прийшов до них староста: – Бобронька-братенька, Купайтеся ж бардзенько..., Бо тут прийде староста, То вас, бобрів, обере І сваненьку прибере. Бо тут прийде княжатко, То вас, бобрів, обере, А Марисеньку прибере*» [11:214]), не підтверджує погляди про те, що «... соціальне (ієрархічне) старшинство означає старшинство вікове» [1:64–65]. Таким чином, не йдеться про вікову ієрархію молодого на весіллі (швидше демінутивні суфікси підкреслюють його юність), а йдеться про його ієрархічну владу над іншими учасниками весільного дійства, крім старости. Староста – це представник Бога, і саме він керує весіллям. *Староста* згадується перед *княжатком* у наведеному весільному контексті як перша особа, а *княжатко* як його «син», що в усьому слухає «батька».

Саме про соціальне підвищення нареченого, що дорівнює набуттю ним нового статусу, переходу до громади одружених чоловіків, йдеться в рядках про бобрів. Як відомо, «бобер – тварина, цінна своїм хутром; ... у весільних величаннях боброва шапка молодого символізує багатство й знатність» [3:43]. Звертає на себе увагу парність образів бобрів як парність образів головних дійових осіб весілля: *староста (сват) – сваненька (свашка), дружба (дружко) – дружска, княжатко – княгиня*. Купання бобрів у новім городі дає розуміння ритуального набуття молодими нового статусу через символ купання (води). Вода – «... символ парування,

запліднення, розмноження – у давні часи шлюбні бралися при воді...», обливання водою – «...магічний обряд насилання щастя-долі» [3:108]. Образ бобрів дає ключ для розуміння зооморфного коду весільних текстів узагалі й образів князя та княгині зокрема.

Космічний код прочитується в наступному уривку весільної пісні, де *княжатко* порівнюється з *місячком на небі*, *бояри* – зі *звіздоньками*, а *княгиня* – із *зоронькою*: «*Не сам, не сам місячок на небі: Суть коло него звіздоньки его, Найближче его зоронька его. Не сам, не сам княжатко за столом: Суть коло него бояре его, Найближче его княгиня его*» [11:237]. Однак ці порівняння не є сталими. В іншій весільній пісні, яку співають на дівич-вечорі («*Ясна зоронька, ясна, Молода Марися за стіл зайшла Зо своїми друженьками, Як місяць зо звіздоньками*» [11:194]), молода уособлюється із *ясною зоронькою*, *місяцем*, а *друзки* – зі *звідоньками*.

Найчастіше молодий (князь) – це *місяць (місяченько)* у весільних піснях: «*Приснився, мій батенько, сон дивний, Що на небі місяченько у крузі. Буду ж бо я в суботоньку княжити, Будут мні бояри служити, Буду в руках шапочки носити, Буду боярів просити*» [11:210]. Молодий буде в суботу *княжити*, тобто він набуває нового статусу ще напередодні власне весілля. *Місяченько у крузі* – це молодий в оточенні боярів. Така метафора допомагає нам зрозуміти наступний весільний контекст: «*З князьова двора сив кінь виступає, Не сам же він виступає, староста виїжджає. А у нашого Івася чорненькії очі, Не боїтя ж він темної ночі, Їде до милої хоть опівночі. – Чого ж маю ночки боятися? Сив кінь підо мною, мил біг надо мною, Моя сванечка поруч зі мною. Засвіти, місячу, з ясною зорькою Над мою головою*» [11:220].

Князів двір – це місце, звідки починається відлік весілля, рух не тільки *старости* разом зі *сванечкою*, а й рух *місяця* із *ясною зорькою*, тобто небесний двір. *Темна ніч* – це космічний простір, Всесвіт, у якому панує *мил біг*. Господь Бог у міфологічній свідомості наших предків постає як творець всього суцього: «*Розігрався ясний місяц по небу, Збираючи ясни зори в громаду: – Пойдем до господи бога на раду, Звоюємо небо і землю всі разом. Розходився молодий Іванко по двору, Збираючи своїх боярів до столу, Бо поїдемо до тестенька ко столу, Звоюємо нові сіни і комору І візьмемо Мариську з собою*» [11:289–290]. Космогонічні уявлення накладаються на весільні обряди: *ясний місяц* (молодий) збирає *ясни зори* (боярів) в громаду, вони рухаються (*пойдем*) у заведеному Богом порядку (*до господи бога на раду*), тобто йдеться про весільний поїзд, який вирушає *звозувати* молоду та її двір. Тут звучить також і військовий код розшифрування весільного контексту. Образ *стола* є знаковим для весільних обрядодій, оскільки стіл – то місце самого Бога, сакральне місце, родинний вівтар, де збирається вся родина [3:580], куди заводять молодих посолонь.

Аграрний, зооморфний, космічний і військовий підтексти настільки переплітаються в українській весільній обрядовості, що проблема вирішення первинності якогось з них потребує подальших

досліджень. Синтез названих спроб пояснити виникнення номінації *князь* і похідних від неї ми знаходимо в роботах Н. Мореві, О. Фрейденберг, А. Байбурина й Г. Левінтона, В. Топорова та ін. дослідників. Такий підхід при вивченні весільної обрядовості переводиться «... в терміни «кодів», тобто вказаний аналіз можна вважати цілком прийнятним, якщо сформулювати його результат як опис відношення аграрного, космічного, рослинного кодів, елементи яких у даному разі означають відмінність молодих від решти учасників весілля» [1:70].

Образи молодих є елементами складної мозаїки весільного дійства. Кожний з перерахованих кодів не є винятком для наречених. Унікальності образів молодих не може бути вже з тієї причини, що в наших предків індивідуальному парному шлюбу передував груповий шлюб. Обрядодії купальського свята «... спрямовані в шлюбну сферу. Ця особливість може свідчити про зв'язок Купала з днем, у який було прийнято одружуватися» [8:10].

В одній з купальських пісень ми зустрічаємо ще один весільний термін *дворянини*, який позначає двох молодих: «*На зеленій дібровоньци Копало червец дві дівоньци: Їдна копала багатая, А друга копала убогая. Прийшло ж до них два дворянини Два молодії: – Ой помагай біг, дві дівоньки, Ой помагай біг, дві молоденькі*» [11:110]. Опозиції *дві молоденькі* – *два дворянини (два молодії)* дають зрозуміти, що на час складання цього пісенного тексту суспільство знаходилося на етапі «...переходу у шлюбні дошлюбних стосунків» [8:11], що пов'язано з сексуальним гетеризмом: «*Багатая замовчала, А убогую промовила: – Здорови б були, два дворянини – Два молодії. Багатую покинули, А убогую з собою взяли. Багата стала, заплакала: – Рушники мої шовковії, Чи вами буду дуби в'язати, Чи мні, молодій, загинати?*» [11:110].

Мотиви умикання дівчини звучать у пізніших купальських піснях: «*Чорна хмаройка наступає, Ой то царойко виїжджає Та до царівни на зальоти. А царівнойка злякалася, Под трой-дерево сховалася*» [8:13]. Головні дійові особи цієї пісні, *царойко* й *царівна*, це молоді періоду, коли хлопець захоплював дівчину без її згоди. Весільний термін *царойко* походить як зменшено-пестливе від *цар* – «титул голови держави»... від друс. *царь* – «володар, господар»... ← *цѣсарь*, що походить від псл. **cēsar* з гот. *kāisar* «імператор», яке бере початок з лат. *Caesar* «Цезар» [13:470]. Від *царя* утворено весільну номінацію *царівна* → [*царівнонька*] → *царівнойка*.

Таким чином, весільні номени *князь*, *король*, *дворянин*, *цар* на позначення нареченого об'єднані семами «володар», «правитель». Найвірогідніше, ці терміни з'явилися у весільному контексті в період групового умикання однієї дівчини, як і інші терміни – *бояри*, *челядь*, *світилка*, *дружина*, *литва* та ін.: «*Ой батеньку да голубоньку, Збирай мені да дружиноньку...*» [11:212] (вибирання молодого зі своєю дружиною до молодої і виїзд); «*Наїхала литва, Буде межи нами битва, Будем січи, рубати,*

Марусеньку не давати» (під час викупу молодої) [11:302].

Шлюбні сюжети відбивають також ті стосунки між родами наречених, коли рід дівчини отримував від роду хлопця викуп: «Багатий, багатий королів тестенько, А ще багатший его зяченько, Заточив підвіренько кованими возами, Заставив стаєньку вороними кониками, Засадив світлоньку молодими боярами, Завісив комороньку лисами і соболями» [11:230]. Весільні номени *королів* і *зяченько* становлять опозити в наведеному контексті. Прикметник *королів* логічно вписується в коло уявлень про молодого як короля, правителя, що набуває нового статусу завдяки «завоюванню» молодої. Такі уявлення побудовані на усвідомленні переломлення дійсності в учасників дійства в момент шлюбних ритуалів, пов'язаний з чарівним перетворенням звичайного хлопця на проводиря роду, завойовника, правителя, а звичайної дівчини – на королівну, княгиню, правительку, від якої часто залежав подальший хід весілля і – найголовніше – продовження роду.

На наше глибоке переконання, весільні номени *князь* і *княгиня* в шлюбному контексті позначали молодих періоду «захоплення» молодої → взаємного договору про умикання → сватання. У власне весільному дійстві наречений не потребував уже найменування *князь*, оскільки головні функції розпорядника весілля переходили до старости (свата), який виник як учасник весілля з появою самого сватання, тому *князя* витіснив *молодий*. Прикметним є те, що в українській традиції рідше зустрічаються терміни *князь* і *княгиня* після вінчання, коли молодий приїжджає за молодою. Однак молоду називають *княгинєю* й тоді, коли вона прибуває з посагом до свекрухи: «Ой виїди, мати, огляди, Що тобі бояри привезли: Та привезли бояре скриню, й перину, І молодую княгиню» [11:351].

Звертає на себе увагу термін [*молодий*] *пан* на позначення нареченого: *пан* – «1) парубок періоду сватання у примовах старостів; 2) молодий у весільній пісні», *молодий пан* – «молодий під час весілля» [7:102]. Як і терміни *князь*, *король*, *царойко*, *дворянин*, він указує на вищість молодого в ієрархічному плані над рештою учасників весілля. Прихованим змістом аналізованого найменування є значення «Бог» (пан від давньогр. божества Пан – божества дрібної худоби [13:288]). Бог, якому роблять жертвоприношення, щоб умилоствити його, досягти прихильності, освячення шлюбу, незримо присутній на весіллі, постає в образі молодого. На

нашу думку, саме цей термін дає розгадку ролі нареченого на весіллі. Молода на весіллі також займала виключне становище серед його учасників: *паня* – «дівчина періоду сватання у примовах старостів», *паняночка* – «молода у весільній пісні», *молода паняночка* – «молода під час весілля» [7:102–103].

Таким чином, проведений аналіз дозволяє говорити про широкий арсенал українських весільних номенів на позначення молодих, який сформувався протягом тривалого часу, починаючи з епохи індоєвропейської спільності й до сьогодення. В українській весільній термінології ми простежуємо таку парність термінів із семантикою вищості: *князь* – *княгиня*, *король* – *корольовна*, *царойко* – *царівна*, *пан* – *паня*, *панночка*, які збереглися в давніх весільних піснях. Ці номінації мають архаїчний характер і звужену семантику. Наречений, який, по суті, був центральною фігурою весілля (хоча практично на всіх його етапах є найпасивніший персонаж) перебирав на себе найвищу владу над усіма учасниками весільного дійства. Ця влада була формальною, однак усі учасники весілля їй підкорялися. Названі образи часто пов'язані з образами інших весільних чинів, хлібними образами, образами тварин, птахів, небесних світил та ін., що в цілому створює єдиний складний комплекс під назвою «весільне дійство».

Умовні скорочення

англ. – англійське,
гот. – готське,
гр. – грецьке,
дангл. – давньоанглійське,
давньогр. – давньогрецьке,
двн. – давньонімецьке,
дінд. – давньоіндійське,
друс. – давньоруське,
інд.-є. – індоєвропейське,
лат. – латинське,
пгерм. – прагерманське,
прус. – пруське,
псл. – праслов'янське,
суф. – суфікс,
схслоб. – східнословобожанське,
т. с. – те саме,
укр. – українське,
харк. – харківське.

Література

1. Байбурин А. «Князь» и «княгиня» в русском свадебном величании (к семантике обрядовых терминов) / А. Байбурин, Г. Левинтон // Русская филология. 4 : Сб. студ. науч. работ. — Тарту, 1975. — С. 58—76.
2. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / [Редкол. : О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін.] — К. : Наук. думка — 1983.
3. Жайворонок В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник / Віталій Жайворонок. — К. : Довіра, 2006. — 703 с.
4. Зайченко В. Весілля на Чернігівщині / Віра Зайченко // Родовід. — 1994. — № 4. — С. 50—56.
5. Квітка-Основ'яненко Г. Повісті та оповідання. Драматичні твори / Григорій Квітка-Основ'яненко. — К. : Наук. думка, 1982. — 540 с.

6. Кондратович О. Українські звичаї : Народини. Коса ж моя... / Олександра Кондратович. — Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007. — 240 с.
7. Магрицька І. Словник весільної лексики українських східнословобожанських говірок (Луганська область) / Ірина Магрицька. — Луганськ : Знання, 2003. — 172 с.
8. Марчук З. «Іванові ручку дам, Степанова буду» (пережитки давніх шлюбних стосунків у купальських піснях) / Зоряна Марчук // Берегиня. — 2004. — № 3. — С. 8—21.
9. Матеріали до фольклорно-етнографічної експедиції “Муравський шлях-97” / [упоряд. М. Красиков, Н. Олійник., В. Осадча., М. Семенова]. — Харків : ХДІК, 1998. — 360 с.
10. Новий тлумачний словник української мови : у 3-х т. / [уклад. В. Яременко, О. Сліпушко] — К. : Аконіт, 2006.
11. Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся). — К. : Наук. думка, 1974. — 783 с.
12. Фольклорні осередки Харківщини / [упоряд. К. Дорохова, В. Осадча, Н. Плотник]. — Харків : Регіон-інформ, 2002. — 380 с.
13. Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка. — 2-е изд., перераб. и доп. / Г. П. Цыганенко. — К. : Рад. шк., 1989. — 511 с.